

I skuggen av sørlandspietismen – ein gløymd kulturkamp?

Bjørg Seland

Innleiing

«Det pietistiske Sørlandet» – kor ofte møter vi ikkje denne karakteristiken av landsdelen! Ein sjeldan gong kan det dreie seg om positive aspekt, som når tradisjonen for å gi misjonsgåver får tene som forklaring på at dagens sørlendingar gjerne gir rause bidrag til filantropiske tiltak. Langt oftare ser vi at pietisme og «mørkemannssyn» blir drege fram i samband med slikt som er skeivt og gale i bedehusland. Det kunne vere eitt og anna å seie om bruk og misbruk av historie i slike samanhengar. Men i denne artikkelen skal søkelyset rettast mot sjølve fundamentet for forestillingane om pietismens hegemoni. Ikkje slik å forstå, at vi skal underminere kjensgjerningar – for visst har vekkingskristendommen hatt eit sterkt grep om kultur og mentalitet, særleg i kyststroka av Agder. Men den kristelege kulturen møtte også motstand mellom egdene, i første rekke gjennom dei som organiserte seg i frilynte ungdomslag. Desse motsetningane blir ofte gløymde i den tabloide versjonen av sørlandsk kulturhistorie.

Det dreier seg om to folkerørsler – den første med bakgrunn i lågkyrkjeleg pietisme, den andre grodd ut av det seine 1800-talets nasjonale reising og politiske liberalisme. Sett i lys av storsamfunnets dominerande trendar trer desse rørslene fram som periferiens motkulturar. Profilert mot kvarandre ter dei seg som målmedvitne konkurrentar på ein mark-

nad for livssyn og kulturelle verdiar. Dei to rørsleane hadde ulike visjonar for menneske- og samfunnsliv, og dei kjempa om å vinne ungdommen for sitt syn. I tida kring førre hundreårsskifte kvesste den ideologiske striden seg til, og langt opp i etterkrigstida var motsetningane så harde at det gir meining å tale om ein kulturkamp mellom den kristelege og den frilynte rørsle. Begge rørsleane la vekt på skoledrift og foreiningsliv – forsamlingshuset og folkehøgskolen blei viktige kamparenaer.

«Her er tvo ungdomsrørslar i landet, ei frilynd og ei kristlynd»

Alt tidleg på 1800-talet var det reist ein pietistisk opposisjon innanfor den norske statskyrkja, med Hans Nielsen Hauge (1771–1824) som inspirator og leiar. Haugianarane sine «venesamfunn» utgjorde grunnlaget for ei lågkyrkjeleg rørsle, som seinare skulle vekse og utvikle seg gjennom 1800-talets frivillige foreiningsliv (sjå f. eks. Molland 1972). Den moderne modellen for lagsdrift kravde skrivne lover og vald leiar-skap. Etter kvart blei organisasjonsstrukturen bygd ut, slik at lokale kristelege lag kunne samarbeide gjennom meir omfattande krets- og landsorganisasjonar for indre og ytre misjon. Mot slutten av 1800-talet kom det breie gjennomslaget for denne lågkyrkjelege rørsle, som langt opp mot vår tid har representert ein markant motkultur i det norske samfunnet. Dei kristelege organisasjonane hadde oppslutning i alle delar av landet, men kom særleg til å prege kultur og samfunnsliv i dei sørlege og vestlege kystområda.

Den frilynte rørsle har røter i folkeleg organisering på 1860- og 70-talet, da mange ivra for opplysning og samfunnsutvikling (Tvinnereim 1981:9 ff; Sørensen 2001: 355 ff.). Mange av dei som på denne tida samla seg i frivillige lag, var sterkt opptatt av tidas nasjonalliberale idear, og utgjorde eit viktig mobiliseringsgrunnlag da venstreopposisjonen fekk sin politiske siger på 1880-talet (Mjeldheim 1984). Ofte ville dei også sjå det som ei viktig oppgåve å skape trivsel og framgang i sine heimlege lokal-samfunn. I ei tid da den allmenne moderniseringa skapte brytingar i samfunnet, såg dei behovet for å gi ungdommen mål og meining i tilveret. Mykje av det lagslivet som fanst, var knytt til den kristelege rørsle. Når nye

foreiningstiltak no kalla seg *frilynte* ungdomslag, var dette eit namneval som signaliserte protest mot bedehuskulturens pietistiske livssyn. Der dei kristelege sette tronge grenser, skulle den nye rørsla oppmuntre ungdommen til friare og meir kulturopne haldningar.

Den frilynte rørsla blei på landsplan organisert i Noregs ungdomslag (NU), skipa 1896. Eit viktig siktemål var å gi bygdeungdommen rammer for eigen identitet (Hodne 1995, Klippenberg 1995). I ungdomslaga dyrka dei idear om ein nasjonal kultur, dei arbeidde for målsaka og dei søkte å gjenreise gamal folkekunst knytt til dans og felespel – tradisjonar dei religiøse vekkingane hadde feia til side og forkasta. Etter kvart satsa ungdomslaga også mykje på å fremme idrett og teaterarbeid. Alt dette var aktivitetar som gjekk på tvers av pietismens levereglar, og leiarar i den lågkyrkjelege rørsla åtvare høglydt ungdommen mot å gå inn i frilynte lag.

I agderfylka, som elles i landet, fekk forkjemparane for den grundtvigianske folkehøgskolen solid støtte frå ungdomslagsrørsla (Klippenberg 1995:27 f.; Lande 1968:35 f.). Kretsorganisasjonen av NU var gjerne sterkt inne i bildet når det var tale om skoletiltak, og lokale ungdomslag kunne vere viktige støttespelarar. Formålet med å drive folkehøgskole blei i kortform uttrykt gjennom slagordet «norskdom og kristendom». Dermed blei også bedehusfolket utfordra når det gjaldt retten til å definere kva som var gyldig kristentru. Da Hornnes ungdomslag sommaren 1903 opna nytt ungdomshus, blei dette kommentert i festtalen – her gjengitt etter omtale i *Kristianssands Dagblad*:

Her er tvo ungdomsrørslar i landet, ei frilynd og ei kristlynd. Det var ille at so var og at dei kristlynde plent laut rita seg ut med sernamn: «kristlynd»; for me vart alle saman kristna og heldt alle paa den religiøse moral (*Kristianssands Dagblad* 31/8-1903).¹

1 Tale ved Amtsskolestyrar Thorleif Homme.

Frilynte folkehøgskolar

Ideen om folkelege høgskolar var tufta på den danske teologen Nicolai Grundtvigs (1783–1872) tankar om å kombinere arbeidet for opplysning med dyrking av nasjonal kultur. Skolane skulle fremme ei kristendomsforståing som for mange helst blei kjend gjennom slagordet «menneske først – kristen så». Grundtvigs trustolking var omstridt; den innebar eit oppgjør med rasjonell teologi, samtidig som den provoserte pietistane. Men dette kristendomssynet førte også til ei splitting av den danske vekkingrørsla, der grundtvigianarane forma eit alternativ til den pietistiske *Indre Mission*.

Grundtvigianismen appellerte også sterkt til delar av den norske kultureliten kring midten av 1800-talet. Kristendomssynet vann tilhengarar langt opp i det kyrkjelege hierarkiet. Ei tid såg det ut til at denne retninga kunne samle både teologar og lekfolk til ein livskraftig kyrkjeleg opposisjon. Bjørnstjerne Bjørnson var mellom dei fremste forkjemparane for folkehøgskolen (Molland 1979:268 ff.). Ei rekke prestar og seminarutdanna lærarar markerte seg som innsatsvillige pionerar i skolesaka. Men etter at prestelæraren Gisle Johnson (1822–1894) på 1850-talet var komen i posisjon til å prege det teologiske fakultetet med si pietistiske linje, blei grundtvigianske prestar systematisk motarbeidde innanfor Den norske kyrkja (Molland 1979:278 ff.). Dette må ha verka inn når grundtvigianismen i vårt land meir eintydig kom til å stå for ein sekularisert, nasjonal-sinna kultur. Folkehøgskoletanken med vekt på allmenn opplysning og nasjonalt medvit, blei eit hovudprosjekt. Her, som i Danmark, kom desse skolane også til å profilere seg i protest mot det akademiske regimet som den gamle latinskolen representerte (Torjusson 1977:88 ff. og 146 ff.).

Den første norske folkehøgskolen blei opna på Hamar i 1864 og fekk namnet Sagatun. I tida som følgde, blei det oppretta ei rekke slike skolar rundt om i landet. Det var først og fremst vaksen bygdeungdom ein søkte å nå med dette tiltaket. Skolane blei finansiert ved donasjonar, innsamla bidrag og ein heller høg sats på skolepengar for elevane. I undervisninga blei det særleg lagt vekt på morsmål og fedrelandets historie. Tilknytning til grundtvigiansk tradisjon førte uvegerleg til at dei som kjempa for folkehøgskolen, møtte motstand frå pietistisk hald. Samrøre med venstreopposisjonen gjorde naturleg nok at også høgrefolk måtte sjåast som motstandarar (Akerli 2001:35, Klippenberg 1995:27).

Vi veit ikkje så mykje om det som kanskje må reknast som den første framstøyten for folkehøgskoletanken på Agder, men det finst vitnemål om at det alt vinteren 1860/61 skal ha vore halde eit kurs etter grundtvigiansk mønster i Fjotland (Slettan 1998:298). Nokre år seinare, i 1873, kom den kjende venstrepolitikaren Viggo Ullmann (1848–1910) til Austre Moland for å vere styrar ved den folkehøgskolen som no blei opna der. Etter eit par års drift flytta Ullmann skolen sin til Landvik (Kløvstad 2000, Berulvson 1939:113 ff. og 347). Men i begge desse bygdene fann han at det var tunge vilkår for å drive folkehøgskole. Pietistane var stadig ute etter han og ville ha slutt på skoledrifta, fortel Torgeir Berulvson (1864–1950) – sjølv folkehøgskolestyrar med bitre minne om tunge tak for frilynt skolekultur i den sørlege landsdelen. Bedehusfolket hadde fått det for seg at Ullmanns skole «var av djevelen», seier han, og fleire prestar var aktive motmenn:

Presten Beylegaard i Austre Moland og presten Blom i Valle gjekk til open strid, medan presten Salvesen i Landvik arbeidde i løynd og undergrov både Ullmann og skulen og venene hans. I meldingane hans til stiftsdireksjonen um skulane i Landvik hev kvar einaste lærar fenge ein merknad um korleis han stend til Ullmann og folkehøgskulen ... (Berulvson 1939:115).

I alle høve viste det seg vanskeleg å halde elevtalet oppe, og etter nokre strevsame år flytta Ullmann skolen igjen – denne gongen til Seljord i Telemark, der han hadde håp om å møte meir velvilje. Den første folkehøgskolen på Agder blei dermed eit kortliva føretak. Med Berulvson sine ord var det «åndsmyrkret på den eine og armodi på den andre sida som tok livet av han ...» (1939:115).

Berulvson si framstilling av den frilynte folkehøgskolens historie på Agder er nok prega av hans eigne erfaringar frå felten. Han meinte å ha sterk støtte for arbeidet han dreiv som amtsskolestyrar i vestre kretsen av Aust-Agder, men han møtte kraftig motbør da han tidleg på 1900-talet forsøkte å etablere ein ny folkehøgskole i Landvik. Også han måtte gi opp etter få år. I Vest-Agder sto Tomas Torsvik (1862–1944) for eit tidleg skoletiltak, først i Randesund ved Kristiansand, seinare på Lista. I gode år kunne han telje 15–20 elevar, men det var aldri noko trygt rekrutterings-

grunnlag. Ein av grunnane var at gutar som var komne til skolen, rett som det var måtte slutte for å dra på sjøen. Men verst var det visst at «pietistane og høgre la seg på tverke for skulen alle stader ...» (Berulvson 1939:117).

Vest-fylket fekk seinare to frilynte skolar i varig drift: Agder folkehøgskole opna i Hægeland i 1910, men flytta seinare til Søgne. Marnar folkehøgskole tok opp det første elevkullet i 1919 og fekk etter kvart sine eigne bygningar i Øyslebø. Det skifta noko frå stad til stad, korleis den frilynte skolen blei tatt imot i bygdesamfunnet. Mållag og frilynte ungdomslag var sjølvsagde støttespelarar. Men både i Hægeland og i Marnardal viste kommunale styresmakter velvilje. Da Agder folkehøgskole i 1917 sto på flyttefot, var fleire kommunar framme med tilbod om økonomisk bidrag for å få skolen til si bygd (Opdahl 2005, Berulvson 1939:119 ff.).

Kristelege ungdomsskolar

Indremisjonsmannen Peter Hærem (1840–1878) er vel mest kjend for å vere den som introduserte kristelege ungdomsforeningar i Norge. Han arbeidde også for å få i stand kristelege ungdomsskolar, men lykkast ikkje med varige tiltak på dette feltet.² Det blei ein lærar frå Telemark, Asbjørn Knutsen (1842–1917), som først sette slike planar ut i livet. Etter eit eittårig kurs ved seminaret i Kviteseid fekk han 17 år gamal sin første lærarpost i Dypvåg, aust på Agder. Seinare fekk han høgare lærarutdanning ved seminaret i Holt, der fleire av lærarane var sterkt påverka av grundtvigianisme. Frå 1870 var han tilsett som lærar og skolestyrar i Fjære sokn. I desse åra opplevde han også brytingstidene rundt det som i kulturhistorisk samanheng blir kalla det moderne gjennombrøtet. Georg Brandes' felttog mot kristendommen egga ein motstand i han, og vekte for alvor ei interesse for kristeleg oppseding. Med støtte frå kyrkjedepartementet reiste han ut for å studere skolar mellom anna i Sverige og England. Han blei dessutan kjend med Viggo Ullmann, da denne kom til Landvik for å opne den grundtvigianske folkehøgskolen der (Kolberg 1968).

2 Peter Hærem grunnla i 1868 ei *yinglingeforening* i Stavanger, den første av sitt slag i landet, seinare kalla *Kristelig forening for unge menn* (KFUM). Sjå elles omtale i Handeland 1922 s. 305 f.

På 1880-talet var Knutsen nokre år tilsett som amtsskolestyrar, først i Nedenes, seinare på Hedmarken. Tidleg på 1890-talet la han ut på ei agitasjonsferd for å skaffe støtte til ideen om kristelege ungdomsskolar. Slik grunn gav han engasjementet sitt for denne saka:

fritænkeriets urene strøm berører nu ikke længere bare Norges strande, den skyller inn over by og land, ind i hver krog og vraa, og snart vil ingen bygd, ingen familie og neppe nogen enkelt person blive uberørt af den. Det gjælder derfor at staa rustede til kampen, til denne kamp paa liv og død mellem den kristne tro og den moderne hedenskab, rustede med den rette troesvarme og opofrende kjærlighed (Handeland 1922:307).³

Hausten 1893 var det klart for å opne eit kurs på garden Heibø ved Notodden, og i 1895 kunne denne skolen flytte til nye lokale inne i byen. Den neste kristelege skolen som blei grunnlagt, var Framnes ungdomsskole i Kvam i Hardanger. Gjennom eit snautt tiår blei det i alt bygd tolv kristelege ungdomsskolar i ulike delar av landet.⁴

Indremisjonsfolk hadde lenge ønskt å få i stand sitt eige tilbod om skole for ungdom på Agder, men «vanskarne saag store ut», heiter det i eit ordknappt tilbakeblikk datert 1918 (Grevskott mfl. (red.) 1918:122). Nokre av vanskanane må ha vore knytte til konkurransen dei kristelege organisasjonane imellom. For kor skulle skolen ligge, og kven skulle eige og drive han? Da *Sørlandets kristelige ungdomsskole* blei opna i Birkenes i 1912, sto Indremisjonsselskapets kretsorganisasjonar som eigarar, med støtte frå lokale kristelege ungdomsforeiningar (Grevskott mfl. (red.) 1918:126). I ein innleiande fase av arbeidet for ein kristeleg skole i vest-fylket var regionale representantar for tre organisasjonar aktivt med i planlegginga.⁵ «Striden gjekk heit», får vi vite – men etter nokre nappetak som blei følgd opp av bønne møte, blei spørsmålet

3 Frå Knutsens tale på eit indremisjonsmøte i Åsnes i Solør sommaren 1891.

4 Jf. oversyn over kristelege ungdomsskolar/folkehøgskolar i Grevskott mfl. (red.) 1918, plansje mellom s. 176 og 177, og Bjorvatn mfl. (red.) 1968, s.152 f. (Tala stemmer ikkje heilt overeins i desse kjeldene, etter plansjen i Grevskott mfl. (red.) skulle det vere 11 skolar.)

5 Dei tre organisasjonane var Det norske lutherske Kinamisjonsforbund, Det Norske Lutherske Indremisjonsselskap (IM) og Norges Kristelige Ungdomsforbund (NKUF).

avgjort i Kinamisjonens favør (Eikeland 1946:189 f.). Skolen blei opna i Kvås i 1921. «Å vinne ungdomen for Kristus» skulle vere det fremste målet (Eikeland 1946:190). No hadde både aust- og vestfylket fått sin kristelege skole.⁶

Indremisjonens skolar gjekk i første omgang under namnet *ungdomsskole*, men kom seinare til å ta etter dei grundtvigianske og nytte nemninga folkehøgskole. Ved lova om folkehøgskolar som kom i 1949, blei dette også den offisielle nemninga på skoleslaget. Gjennom slike skoletiltak fekk både den frilynte og den kristelege rørsla målretta institusjonar for sosialisering av ungdom. Motsetningane mellom dei to leirane blei nok skjerpte ved dette. Lokale og miljøbestemte føringar sende ungdom til det eine eller det andre skoleslaget. For kristelege familiar i vestre del av Agder var det skolen i Kvås som blei det næraste alternativet; dei frilynte skolane i Søgne og Marnardal såg dei på som porten til evig «fortaping» – «Eg kan minnes mor sorgte så, om det va' noen ungdom frå bygda som drog te' folkehøgskolen i Marnardal, og ikkje te Kvås», fortel ei kvinne som voks opp i ei av de vestre heiebygdene på 1930- og 40-talet (Seland 2006:193).

«høgskulane jamna vegen ... for 'fritenkjarane'»

Korleis argumenterte så bedehusfolket når dei fylka seg til motstand mot grundtvigianske folkehøgskolar? La oss sleppe til ein av indremisjonens eigne talsmenn, Oscar Handeland (1890–1967); han har samla eit rikhaldig tradisjonsmateriale og formidla mykje frå den lågkyrkjelege rørsla si historie i Norge.⁷ Dei kristelege leiarane såg grundtvigianismen som ein del av «det moderne gjennombrøtet» i kultur og samfunnsliv, ei åndsretning dei meinte bar lite godt med seg. I botnen fann dei svikefulle synsmåtar frå darwinismen, som «ikkje [hadde] plass for nokon Gud eller

6 I 1936 blei det dessutan opna ein kristeleg skole for unge sjømenn på Gjeving i Dypvåg. Denne skolen, seinare kjend som Risøya ungdomsskole, var eit samarbeidstiltak mellom «Broderkretsen på Havet» og Arendal krets av Det Norske Lutherske Indremisjonsselskap (IM). Seinare kom også Den Norske Sjømannsmisjonen med i samarbeid om drifta.

7 Sjå særleg trebindsverket *Vaarløysing* (1922, 1934 og 1936), og bindet om Agder i Norsk Luthersk Misjonssambands (NLM) serie om «Kristenlivet» i Norge (Handeland 1948).

himmel, berre for jordi». Dermed kunne dei heller ikkje sjå at her var plass for moralske verdiar. Handeland gjer greie for korleis impulsane gjennom «den danske jøden Georg Brandes» midt på 1870-talet nådde Norge, og reiv med seg «den eine etter den andre av aandshovdingane». Han nemner først kjende diktarar som Bjørnson og Ibsen, Kielland og Garborg. Men så legg han til at brørne Sars – den eine historikar, den andre naturvitskapsmann⁸ – så menn også hadde gjort sitt til at «den skuledana ungdomen» blei ført på ville vegar: «Som studentane i 50- og 60-aari hadde flokka seg om Gisle Johnson, som forkynte den lutherske kristendoms-læra, soleis samla dei seg i 80-aari um brørne Sars, som forkynte darwinisme» (1922: 298 f.).

Når også bondeungdom blei gripne av «det nye synet», meinte Handeland ei av årsakene låg i dette at prestane på 1880-talet ikkje lenger hadde nokon sjølvskreven plass som formenn for dei lokale folkeboksamlingane. Dermed var det ingen som kunne føre kristeleg kontroll, og det «fløymde bøker med ... nye tankar utover bygdene». Som om ikkje dette var gale nok, kom folkehøgskolane og «drog i mange maatar same vegen». Handeland ville ikkje skjere alle desse skolane over ein kam, men han slår med tyngde fast at fleire av dei var med på å «jamna vegen» både for fritenkeri og «europeisme» (1922:300). Som sanningsvitne dreg han fram telemarkingens Jørund Telnes (1845–92), som i 1887 hadde skrive om korfor han hadde kome til å sjå folkehøgskolane som ei nedbrytande kraft i samfunnet. Han var gardbrukar og forfattar, han rekna seg som grundtvigianar og ivra for målsaka. Sjølv hadde han best kjennskap til Ullmanns folkehøgskole i Seljord, og han var viss om at han ikkje var aleine om sitt kritiske syn på denne skolen. Telnes tar utgangspunkt i folkehøgskolens slagord om «norskdom og kristendom», og feller harde domar over avstanden mellom visjon og verkelegheit. For det første – kor vart det av det heimlege og norske?

Nogen synderlig tilfredshed med de smaa hjemlige forhold og glæde i det kropslige, tunge arbejde har høiskolens elever endnu i det hele taget ikke givet noget følgeværdigt eksempel paa. [...] «Bondeforgudelsen» behøver man sandelig ikke

8 Ernst Sars (1835–1917), historikar; Ossian Sars (1837–1927), zoolog.

at frygte længer. Europæer-kulturen og det moderne er kommet i mode [...] man viker bort fra fædres gode sed. Høiskolen er for lidet norsk, for lidet hjemlig, for lidet naturlig. (Etter Handeland 1922: 300 f.)

Og kor vart det av kristendommen? – «Af alt hvad høiskolen har sat som sit maal, har intet slaaet mer feil end netop dette ...» Telnes hevdar han saktens hadde høyrte Ullmann tale «ret godt og varmt om gudelege ting», men meinte elles at både han og andre folkehøgskoleleiarar førte ungdommen vekk frå kristentrua, mest fordi dei stadig viste til pietismen som eit skremmebilde. Hans inntrykk av skolen i Seljord var at det der blei «udøst ... megen haan og bitterhed over pietister, prester og teologi», mens fritenkerne ble hedret og opphøyd «til skyerne»! Dermed var folkehøgskolen med på å forderve ungdommen. Dei mista gudstrua og blei misleidde til eit innhaldslaust, lettsindig og verdsleg liv – «Ullmann kommer fra sin kant, fritænkerne fra sin, og saa møtes de som vingerne paa en sneplog og veien de bryter sammen, er en aapen landevei for en ny tro, en ny moral, en ny samfundsordning» (etter Handeland 1922:301 f.).

Her grip Oscar Handeland sjølv ordet og vil nyansere bildet. Han peikar på at Ullmann nok var av dei mest radikale grundtvigianarane, og han ville minne om at her var andre folkehøgskolefolk som på ein heilt annan måte hadde halde fast både ved kristendom og norskdom – her nemner han særskilt den kjende teologen og skoleleiareren Christopher Bruun (1839–1920). Handeland ville dessutan gi folkehøgskolane ære for å ha tilført norske bønder «ein stor part av det politiske frisyne og framsyne» som berga Norge ut av unionen med Sverige. Men dette kunne aldri veie opp for sviket mot kristendommen. Slik meinte han det sto fast at folkehøgskolane alt i alt hadde vore med på å «jamna vegen» for gudløyse og åndeleg «skadeflaum» (1922:300 ff.). Handeland seier beint ut at indremisjonen sette i gang sine kristelege ungdomsskolar som «motraader» mot det ein her såg som nedbrytande krefter i samfunnet. «Vekkjarrop trengst i slike tider», meiner han, og eit viktig middel i åndskampen var å bygge skolar til «motvegt mot folkehøgskulen, som bar Grundtvigs merke» (1922:304 f.)

Ungdomslagsrørsla

Pietistane var ikkje aleine om å mane til vekking. «Eit vekkjingsarbeid i tru på ungdommen og framtida», kallar Jørgen Midtun innsatsen for å skipe frilynte ungdomslag i Aust-Agder (Moren og Os (red.) 1921:252). Dei som tok initiativ til å få i stand slike lag, ville arbeide for at ungdom skulle engasjere seg i kultur- og samfunnsspørsmål. Dyrking av norskdom blei kopla til den rikspolitiske striden under oppkjøret til unionsoppløysinga. Som Rune Røststad peikar på i ein annan artikkel i denne boka, har val av nynorsk som skriftspråk bakgrunn i sosiokulturelle forhold. Ofte vil slike val også vere tufta på breiare ideologisk eller politisk grunn. Lenge skygga egdene unna målsaka, som skulle bli eit krevjande stridsspørsmål, ikkje bare i Agder-kretsane, men også i landsorganisasjonen Noregs Ungdomslag (jf. Kløvstad (red.) 1995 og 1996).

Dei frilynte hadde dessutan ein sterk avsmak for kristelege organisasjonar, som dei meinte stengte for eit meir allsidig kulturliv. I somme bygdesamfunn skulda dei jamvel pietistane for å drive den delen av ungdommen som ikkje fann seg til rette på bedehuset, ut i åndeleg forarming. «Det var liksom ingen mellomveg for ungdommen», mintest Askell Røskeland, lærar og ungdomslagsmann i Vennesla, da han såg tilbake på tida kring år 1900:

På den eine sida stod bedehuset og dei religiøse samlingane der det rådde eit heller mørkt religiøst syn, og der mest all naturleg, livsfrisk og skuldlaus moro var bannlyst. Dette heitte «å så i kjøtet». På den andre sida hadde ein så ein svarttrampa danseplass, og svært mye brennevinsbyting nær danseplassen. Så kan ein skjøne at der gjekk det ofte vilt til (etter Lande 1968:12).⁹

Mot denne bakgrunnen måtte NU-laga også sjå det som sitt ansvar å arbeide for «forædling af ungdommens fornøielser», som det heiter i formålsparagrafen for Vest-Agder Ungdomslag, da denne blei omformulert i 1897 (etter Lande 1968:30).

Både i Aust- og Vest-Agder var det etablert fylkeslag da Noregs Ungdomslag gav ut den første årsmeldinga si i 1897. Kretsgrensene samsvarer

9 Sikkert etter Askell Røskeland i 25-års jubileumsskrift for Noregs Ungdomslag.

ikkje med fylkesgrensene, men slik ordninga var, kunne Aust-Agder fylkeslag telje 10 lokallag med om lag 260 medlemmer i alt. For Vest-Agder fylkeslag viser tal frå 1898 at 18 lokallag var knytt til denne kretsorganisasjonen, mens det samla medlemstalet var oppgitt til ca. 800. I tillegg til dette kjem ei rekke lag som enno sto utanfor kretsorganisasjonane. I 1920 blei talet på lag i den vestre agderkretsen oppgitt å vere 39, i den austre 14. Ei røff samanlikning av taloppgåver viser at Agder ikkje hadde dårlegare grobotn for frilynt lagsskiping enn nabofylka. Rogalandskretsen hadde i 1920 færre lag enn Vest-Agder fylkeslag; Telemark fylkeslag hadde litt færre lag enn dei to agderkretsane til saman.¹⁰

Dei frilynte laga blei naturleg nok oppfatta som konkurrentar til kristeleg ungdomsforeiningar, som somme stader var veletablerte kring 1900, andre stader bare i startfasen eller så vidt påtenkte da ungdomslagsrørsla begynte å breie seg. Undersøkingar viser at frilynte lag på Agder like gjerne blei grunnlagt i område der bedehuskulturen sto sterkt, som i område med svakare religiøs organisasjon (Seland 2006:352 ff.). Vilkåra for vekst og framgang har nok likevel skifta, alt etter kor sterkt den kristeleg rørsla sto i dei ulike delane av Agder. Tidleg på 1900-talet opna den nystarta Venstre-avisa *Kristianssands Dagblad* spaltene for eit ordskifte om det frilynte ungdomsarbeidet. Representantar for ungdomslagsrørsla hevda her at dei var blitt motarbeidde alt frå starten av, og peika på at misstenkeleggjing på kristeleg grunnlag blei nytta som særleg treffsikker skyts:

... fraa fyrste dag har [ungdomslaga] vore møtt med illvilje, forkjetring og motburd paa ymse vis [...] og meir hell ein eldhuga ungdom og fyretalsmann, som heime i sine bygd freista vekkja ungdomen til eit høgare andsliv, hev vorte nemnt fritenkjar til skræmsel for skikkelige folk og fæ (*Kristianssands Dagblad* nr.1-1/10-1902).¹¹

10 Talopplysningar frå Moren og Os (red.) 1921, s.380 og 382 og frå Lande 1968, s. 33.

11 «Lidt um Ungdomsarbeide», inserat underteikna «o.g.» (sjå kommentar i etterfølgjande note) Andre innlegg i debatten er trykt i nr. 29, 30, 67, 69 og 70-1902. I nr.35-11/2-1903. Redaktøren av denne avisa, Tomas Torsvik, var gjennom fleire år formann i Vest-Agder Ungdomslag.

Formannen i Vest-Agder Ungdomslag fikk sleppe til med ein forsvarstale der han svarte på skuldingar om svak innsats i lagsarbeidet og moralsk kritikk retta mot enkelte lagsleiarar. Som eksempel på samfunnsgagnlege bidrag det frilynte ungdomsarbeidet sto for, viste han til positiv utvikling når det gjaldt edruskap. Han ville ikkje påstå at dette eine og aleine var dei frilynte laga si fortенeste, men han meinte ganske visst dei skulle ha sin del av æra for at mykje no var vendt til det betre:

For 5–10 Aar tilbage i Tiden var det ikke ualmindeligt at Folk mødte fulde til Kirken. Tvertom. Det var meget almindeligt. Og det var da paa sine Steder næsten en Skam at møde til Kirken uden at ha Brændevin med. Jeg mindes endnu de Dage [...] i de Bygder, hvor Ungdomsbevægelsen har grebet Sindene og samlet en Flok interesseret Ungdommer om sig, der hører man ikke længere Tale om, at de foreskriver Mulkter for Forstyrrelser af Ro og Orden ved Kirken (*Kristianssands Dagblad* nr. 67, 69 og 70-1902).¹²

Denne ungdomslagsmannen ville ikkje gå god for alt som blei drive av frilynt lagsarbeid. Han vedgår at leiinga mange stader var veik, og at «Sammenkomsterne» nok burde løftast meir «paa Aandens Vinger ...». Men han ville ikkje fordømme «Leg og den lettere Underholdning», for han meinte at også slike aktivitetar kunne vere «et Bidrag til Sagens Fremme» – mang ein ungdom var «vundet ad den Omvei», seier han.¹³

Tidlege talsmenn for den frilynte rørsla ville gjerne minne om at også dei hadde eit kristent fundament for lagsarbeidet (sjå f.eks. Hodne 1995:23 ff.), men for bedehusfolket var det ikkje «rette sorten» kristendom. Leiarsjiktet i ungdomslagsrørsla ser ut til å ha vore alvorleg opptatt av å legitimere verksemda ut frå ein religiøs tankegang. Da organisasjonen Noregs Ungdomslag heldt landsstemne i Kristiansand sommaren 1903, var det Viggo Ullmann som heldt hovudtalen. Han tok opp forholdet mellom kristendom og kulturell utvikling. Talen blei følgd opp med ordskifte i plenum om «Ungdomslagi og dei religiøse Spørsmal».¹⁴

12 «Lidt om Ungdomsarbeidet», sitat frå nr. 69,19-02-1902. Dei to første delane er utan referanse, men sluttdelen, trykt i nr. 70, er underteikna «o.g.»

13 *Kristianssands Dagblad*, som ovanfor.

14 Etter *Kristianssands Dagblad* 29/6-1903 / «Ungdomsstævnet», utan referanse.

Mens pietistane tok avstand frå alt som kunne kallast dans, kunne dei frilynte føre hissige debattar seg imellom om kva som var god og dårleg danseskikk. Både på sentralt plan og ute i NU-kretsane sto striden om det som blei kalla «runddans». Det dreidde seg om den populære pardansen til musikk – som for eksempel vals, reinlendar og polka. Mange såg på denne danseforma som mindre edel og sømmeleg enn «folkeviseleiken», som oftast var ringdans med meir avgrensa kroppskontakt. I 1917 slo den puritanske haldninga igjennom i eit landsmøtevedtak som sette forbod mot runddans på samlingar i NU-regi. Slik ville ein demme opp for ei utgliding mot lettsindige omgangsformer. Dette forbodet mot runddans blei ståande i heile 30 år (Kløvstad i Kløvstad (red.) 1995:103 og 173).

Noko motvillig måtte også ungdomslagsfolk innrømme at dansetilsteljingar mange stader førte til leie ordensproblem. Alkohol skulle vere bannlyst i samband med ungdomslagsarbeidet, men her kunne det vere krevjande å handheve reglar, særleg når ruspåverka unggutar samla seg utanfor festlokalet. Aslak Fjermedal, som var lærar ved den frilynte folkehøgskolen i Marnardal, reflekterte kring 1930 over skakkøyrde ungdomslag. Han kunne forstå dei som mistrudde den frilynte rørsla og hevda formålet «kristendom og norskdom» mest var eit tomt slagord. For kristendom merka ein helst lite til i ungdomslaga, måtte han vedgå – det religiøse innslaget strekte seg mange stader ikkje lenger enn til ei gudsteneeste på nynorsk under dei store årsstemnene. Og lag som heldt dansefestar, klarte slett ikkje alltid å halde rusdrikk og bråkmakarar unna tilstelingane sine. Men her fekk ein vere overberande, meinte Fjermedal, og ikkje la seg villeie av at det eine eller det andre laget sleit med å verkeleggjere dei høge idealane. Da fekk ein heller gjere sitt for å legge dei unge på minne det gode programmet som den frilynte rørsla eigentleg skulle fremme (Liestøl mfl. (red.) 1929:38 f.).

Her må det skytast inn at dei som grunnla den frilynte ungdomslagsrørsla, nok var meir opptatt av å gi rom for religiøse innslag enn seinare leiargenerasjonar var. Ein islending som reiste rundt og heldt foredrag i norske ungdomslag tidleg på 1900-talet, fortel om det bildet han fekk av lagsdrifta. Frå 1903 til 1908 hadde han besøkt om lag 170 einskildlag på Vestlandet og i Trøndelag, og han hadde alltid spurt seg for der han kom, om kva lagsprogrammet omfatta. Det er tydeleg at denne gjesten også

kjende til kritikken dei frilynte var blitt møtt med frå kristeleg hald, og at han gjerne ville gjere sitt til å sette rørsle i eit godt lys. Han er full av lovord om desse «åndelege planteskolorane» som «vekkjer og adlar ungdommen». Han fann at alle lag arbeidde for «norsk mål og bokheim og norsk åndsliv i det heile», og at målsaka blei sett som viktig. Fleire stader vart det halde husflidskurs, og mange lag gjorde ein stor innsats når det gjaldt skogplanting. Lagsmøte med foredrag heldt han for å vere «gode og gagnlege», og ofte var det religiøse emne som var oppe. Vår islandske observatør meinte elles at ungdomslaga også let pietistar få sleppe til som møtetalarar; «fritenkjarforedrag» hadde han derimot aldri høyrte om. Ikkje kunne han sjå at ungdomslaga var skjemde av «morosykje» heller. På dei store stemnene kunne nok deltakarane danse, «men aldri før dei hadde gjort frå seg det meir alvorlege». Frilynte ungdomslagsstemner hadde han opplevd mest som «fagre høgtidsdagar». (Hjaltason (1908) 1949: 211 f.)

Følgjer vi den frilynte rørsle over tid, ser vi klart at det avteiknar seg ei linje som peikar mot aukande sekularisering. Etnologen Ørnulf Hodne har peika på at det i mellomkrigstida var ein tendens til avideologisering av ungdomsarbeidet i den frilynte rørsle (Hodne 1995). Dette ser han i samanheng med ei viss tilpassing til den fritids- og underhaldningskultur som fekk så breitt gjennomslag nettopp i denne perioden. Konkurransen organisasjonane imellom har sjølvstundt også hatt innverknad. Kraftig vekst i det organiserte idrettsarbeidet gav betydelege utfordringar for alle som dreiv frivillig foreiningsarbeid for ungdom. «Norskdom» og folkeopplysning skulle framleis vere det ideologiske grunnelementet for Noregs Ungdomslag. Men den lokale verksemda blei i stadig vidare utstrekning bygd kring opne, inntektsbringande arrangement, der det var vanskeleg å halde kontroll med for eksempel rusdrikk. Og faste aktivitetar blei no oftare knytte til særslag for idrett og amatørteater.

Den lokale religionskrigen

Da eit frilynt lag blei skipa i Flekkefjord i 1898, møtte tiltaket motstand frå fleire kantar. Ei gruppe ungdom – dei fleste innflyttarar frå landdistrikta rundt byen – gjekk saman i ei foreining som dei kjekt gav namnet «Urædd» (G. Seland 1993). Namnet skulle mane til mot, og mot kunne

medlemmene saktens trenge, for laget blei høglydt mistrudd både av bedehusfolket og av dei som rekna seg som byens overklasse. Ansvarlege borgarar i Flekkefjord lånte ikkje gjerne hus til frilynte lagsmøte. Den første årsmeldinga for ungdomslaget blei skriven på vers i ein tapper og sorgmunter tone:

Om «Urædd» der sagdes – og rygtet gaar / vel endnu blandt sandhedens vægtere –
/ at den foreningen bare bestaar / af fritænkere og fornægtere ... (G. Seland 1993).

No var det ikkje fritt for at dei unge «urædde» også var litt stolte over å ha erta på seg bedehusfolket. Eit frilynt lag var – og skulle vere – ein provokasjon mot pietismen. Da ville det jo ha vore synd om dei ikkje hadde møtt motsvar:

Vi hader lænker, vi hader baand, / i særdeleshed lænker paa tanke og aand.
/ Vi synes de ærlige er umistelige, selv om de ikke er luthersk kristelige ...

«Ungdomssagen» var mykje framme i samfunnsdebatten kring hundreårsskiftet. Motivasjonen for lokale initiativ var nok for ein stor del knytt til allmenn omtanke for sosialisering av neste slektsledd. Meir konkret kunne argumentasjon vere underbygd med uro over «amerikafeberen» – det herska ei utbreidd frykt for at auka emigrasjon skulle tappe landet for arbeidskraft.¹⁵ Men iveren etter å gi dei unge gode møteplassar handla i høg grad også om ideologisk kappestrid. I eit bygdesamfunn var det kanskje ikkje rom for meir enn eitt lagstilbod for ungdom. Om dei frilynte var frampå, kunne dei kristelege tape domene – og omvendt. Da det i 1903 blei tatt initiativ til å skipe ei foreining for ungdom i Høvåg, blei den ideologiske markeringa i første omgang knytt til valet av namn.

Endel ultrareligiøse har nemlig ivret for, at man allerede paa Forhaand burde nagle Skiltet «Kristelig Ungdomsforening» fast, mens andre har fremholdt, at Foreningen helt enkelt burde hete Høivaag Ungdomslag. Endeligt er det

15 Jf. avisstoff frå perioden; slik uro kom m.a. til uttrykk i *Kristianssands Dagblad* 1902-04.

bestemt, hvilket jo ogsaa synes at være rimeligst, at de, der melder sig ind i Foreningen, selv skal faa Lov at gi den Navn.¹⁶

På skipingsmøtet, som skal ha vore godt besøkt både av unge og eldre, stilte soknepresten med foredrag over emnet «Ungdom og Kristendom» – og foreininga fekk namnet Høivaag kristelige Ungdomsforening. Kor sterkt grunnlag det eigentleg var for å velje denne kursen, skal vere usagt. Men bak meldingane om ulike startproblem kan vi ane konfliktstoff som må ha botna i strid om ideologisk orientering. Alt på skipingsmøtet blei det reist spørsmål om lagsarbeidet kunne halde fram, ettersom to av dei valde styremedlemmene nekta å ta imot verva, og ingen sa seg villig til å stå som formann (*Kristianssands Dagblad* 29/9-1903).¹⁷

Foreiningar som endra kurs frå kristeleg til frilynt idégrunnlag, finn vi fleire stader (sjå f.eks. Kløvstad (red.) 1996). Skiftet kunne gi seg utslag i små, men like fullt meiningstunge omformuleringar av regelverket. At statuttane no gjerne blei forma på landsmål, var eitt merke. Men hårfine justeringar i formålsparagrafen kunne også gi tydelege signal til dei innvigde. Om vi skal trekke fram eit eksempel, kan vi sjå på Vegaardshei Ungdomsforening, som blei skipa i 1902. Da skulle lagsarbeidet bygge «på Guds ords og den Lutherske kirkes bekjendelses grund», og medlemmene skulle «fremme levende Guds frygt, samt god oplysning og sandt venskap blant Vegaarsheiens ungdom». Da laget etter ti–tolv år blei gjenreist i frilynt fasong, var formålet å «arbeida for folkeleg opplysning paa kristeleg og fullnorsk grunn og for å vekkja gode hugmaal og skapa samhald millom ungdomane paa Heia» (Kløvstad i Kløvstad (red.) 1996:258). Det ideologiske sporskiftet blei så markert med innmelding i Aust-Agder krets av Noregs Ungdomslag.¹⁸

16 *Kristianssands Dagblad* 7/8-1903 / «Ungdomsarbeidet».

17 «Ungdomssagen i Høivaag». Tilhøve kring denne foreininga er også kommentert i sokneprestens kallsbok, notat datert 1906, 1908, 1910 og 1912. Ifølgje denne kjelda «døde» laget etter relativt kort tid, men det blei i 1912 avløyst av eit nyskipa lag som dreiv «i den gamle gjænge» (notat 1912).

18 På 1930-talet blei dette frilynte laget stilt i skuggen av eit nystarta arbeidarungdomslag, og drifta var så godt som innstilt. Gjenreist med nyrekruttert medlemsstokk etter krigen (Kløvstad i Kløvstad (red.) 1996:258).

Eit eksempel på dreining den andre vegen kjenner vi frå Randesund. Her blei rett nok ikkje ungdomslaget omdøpt til kristeleg foreining, men medlemmene konverterte i flokk og følgje. Drivkrafta i det frilynte laget var her, som så mange andre stader, ein ung lærar. Da denne populære ungdomsleiaren blei «frelst» under ei vekking som gjekk over bygda på 1920-talet, tok han også størstedelen av ungdomsflokken med seg frå det frilynte laget og over på bedehuset (Seland 2006:199).¹⁹

Guri Trygsland gir eit levande bilde av religionskrigen i ei av dei indre bygdene vest på Agder. Da ho tidleg på 1900-talet kom som ung lærarinne til «en sørlandsk fjeldbygda», blei ho slått av den hatske innstillinga bedehusfolket la for dagen i møte med det frilynte ungdomslaget. I ei erindringsbok ho seinare gav ut, søker ho å kamuflere staden ved å bruke fiktive namn (1923). Men ingen treng vere i tvil om at dette handlar om folk og fe i sirdalsbygda Tonstad. Denne bygda blei sterkt prega av dei store vekkingane kring år 1900, noko som m.a. kom til uttrykk i moralbod som fordømte dans, teater og lystig samvær. Sjølv kom Guri frå agderbygda Bjelland. Ho meinte ho kjende «bønnefolket», som ho kallar dei, og understrekar at ho i utgangspunktet ikkje stilte seg avvisande til den kristelege rørsla. Men ho frykta det ho såg som fanatiske ytringar av vekkingskristendom:

Det er ikke min mening blindt at klandre vækkelsens følger [...] Jeg har respekt for Guds ord, men jeg har aldrig likt disse stormende bevægelser, hvor saa mange rives med for en kort tid. Ikke saa at jeg er enig med dem som tror der er saa meget hykleri med. Jeg tror tvertimot de fleste til at begynde med mener det ærlig. Men efter det jeg har set av slike bevægelser, følges de næsten altid, hvor meget godt de ellers indebærer, av meget usandt og usundt. Det tror jeg ogsaa var tilfældet her, skjønt alt gik ordentlig for sig ... (1923:10).

Den nye lærarinna fann fort ut at i Sirdal måtte ein velje. Ungdommen var kløyvd i to leirar: dei som sokna til den kristelege ungdomsforeininga og dei som var medlemmer av det frilynte laget. Om ein gjekk langs vegen i

19 Forfattarens intervjumateriale, munnleg overlevering, informantar: kvinne fødd 1931, mann fødd 1941.

følgje med ein av dei frilynte, kunne ein oppleve at bedehusfolk gjekk forbi utan å helse. Som tilflyttar gjorde ho seg refleksjonar: «Det jeg mest merket mig, var de skarpe domme de straks fældte over dem, som ikke blindt fulgte med ...» Guri valde å knytte seg til det frilynte laget. Ho deltok på møte med foredrag og debatt, ho engasjerte seg i teaterarbeid og ho likte seg godt på dansefestar. Ho kunne rett nok kjenne seg litt beklemt over dei kritiske haldningane ho møtte mellom dei kristelege, men tenkte ho skulle greie å heve seg over deira fordommar. Det skulle vise seg å bli tyngre enn ho først hadde tenkt.²⁰

Da det frilynte laget gjorde framstøyt for å få reist eit forsamlingshus, blei motsetningane mellom bygdas to «partier» kraftig skjerpt. Guri Trygsland fortel at bedehusfolket kalla det planlagde ungdomshuset «et dansehus og en Satans synagoge»! Med grøss og gys snakka dei om kor ille det var at nokon kunne finne på å sette pengar og arbeidskraft inn i slikt eit forderveleg tiltak. Ein av dei mest høgrøysta i bedehusflokken understreka jamvel si avsky ved å seie at før kasta han pengane sine på vatnet, enn han gav dei til ungdomslaget. Men motstanden kunne også trigge motivasjon: «Mot et slikt bjerg av kritik og motvilje arbeidet vi os frem skridt for skridt. Jeg tror, det var med os som med løvetanden: jo mer, der trampes paa den, des bedre trives den!»

Harske motsetningar mellom bedehusfolket og flokken som sokna til ungdomshuset i ei bygd, kjem også til uttrykk i ei beretning frå heiebygda Kvinlog. Hendingane vi høyrer om, er frå mellomkrigstida, og versjonen som følgjer her, er nedskreven etter den tradisjonen som blir formidla gjennom bygdas kristelege foreiningsmiljø: På Eiåsland blei det reist eit forsamlingshus der ungdom frå bygda gjerne møttest med ungdom frå Kvinesdal og Knaben om laurdagskveldane. Der «gjekk det vilt for seg», med «driking, slagsmål og all slags merakkels» (Seland 2006:201).²¹ Under eit bønne møte på bedehuset tok ei kone frå bygda ordet og fortalde om kor uroleg ho var for dei unge sønene sine, som stadig søkte til ungdomshuset. Ho bad til Gud om at «ungdomshuset måtte brenna opp»! Ikkje lenge etter brann verkeleg huset, så bare svartsvidde tufter sto att.

20 Trygsland 1923, informasjon og sitat i dette og etterfølgjande avsnitt frå s.10, 17 og 26.

21 Forfattarens intervjumateriale, mann fødd 1920.

Ungdommen tok ikkje skrekken av dette; dei tok tak og fekk reist eit nytt hus ein annan stad i bygda, på Eikeland. Men så kom vinteren 1933/34, da ei stor vekking braut ut i Fjotland. Ikkje minst dei unge blei gripne av bodskapen om å søke frelse. På det nye ungdomshuset «fekk dei jamt arbeid med å vela formann, for når *ein* va' velt, så blei han kristen, og når *ein ny* blei velt, så blei han kristen ...» (Seland 2006:201).²² Slik tappa vekkinga krefter frå ungdomslaget, og huset blei for det meste ståande tomt. Nokre år etter fekk vekkingsflokket overta huset, som no blei vigd til bedehus.

Ikkje alle stader gjekk det så hardt for seg som i Fjotland. Men striden kring ungdomshuset i denne bygda speglar det allmenne konfliktstoffet i dei lokale krigane mellom bedehusfolket og dei frilynte. Sjølv sagt var det ein ideologisk konflikt – to verdisyn blei steilt stilt opp mot kvarandre. Men det var også ein kamp om symbolsk makt – om kven som skulle ha autoritet til å fremme sine visjonar og til å hevde si definisjonsmakt. Dei som sigra i denne kulturkampen, vann også herredømme over bygdesamfunnets «offisielle» tenkesett og kodeks.

Kristeleg eller nasjonal – eller begge delar?

Talsmenn for den frilynte rørsla hevdar at mange statskyrkjeprestar ikkje våga tale i deira lag, fordi dei da ville få kritikk for å oppmuntre «verdsleg» ungdom (Sjå f.eks. Liestøl mfl. (red.) 1929:38 f.). Det finst fleire vitnemål om kva ein frilynt prest kunne bli utsett for, dersom han sto fram i ei sokn der indremisjonen rådde grunnen. Folk som var samla i Kvinesdal kyrkje under ei ungdomslagsstemne på 1920-talet, mintest lenge korleis klokkaren demonstrerte mot presten som var invitert til å forrette ved gudstenesta der. Klokkaren, ein framstående indremisjonsmann, skulle avslutte gudstenesta med utgangsbønna «Herre jeg takker deg fordi du har lært meg hva du vil jeg skal gjøre ...». Men denne søndagen meinte han det beint fram var vranglære presten hadde forkynt. Så han stilte seg opp i kordøra og sa: «Eg kan diverre ikkje avslutta gudstenesta med den oppsette bønna, men eg takkar Gud fordi vi har Guds sanne ord i Bibelen

22 Forfattarens intervjumateriale, mann fødd 1920.

om vi ikkje har fått høyra det her i dag.» Episoden er gjengitt i eit regional jubileumsskrift for foreningar tilknytte Vestlandske Indremisjon, under den talande tittelen «Her står eg og kan ikkje anna –» (Stakkeland 1980:77)²³

Dei frilynte kunne nok kjenne seg støyte over å bli oppfatta som dårlege kristne. Men dei nasjonale verdiane som denne rørsla sette så høgt, fekk etter kvart feste i breie lag av folket. Dei første tiåra av 1900-talet ser vi også at leiarar i den lågkyrkjelege rørsla kunne oppfordre ungdom i eigne rekker til å styrke kjenslene for fedrelandet: «Hjaa oss i Norig synest det vera so at det folkelege og nasjonale er eitt, den personlege kristelege lækmannsvekkjingi noko heilt anna», sa Lars Tveit, skolestyrar ved ein kristeleg ungdomsskole, da han heldt tale under ei kristeleg stemne i 1918. Han uttalte seg kritisk om den frilynte rørsla, fordi han meinte å sjå at «det nasjonale» her «liksom [hev] vore det meste, det inste, det centrale», mens «det *himmelske* fedralandet» lett blei gløymd. Mellom kristenfolkets ungdom fann han derimot at «aandi» var «sterk og heil» når dei «i hugvarme tonar» song om himmelen. Men her måtte han med sorg seie at «det humane, folkelege, nasjonale» enno ikkje hadde fått den plassen det retteleg skulle ha. Så no ville han mane til nasjonal vekking: «*Fedralandet kallar! Ungdom, du kjem vel?*» (Tveit 1918:231 f. og 236.).

Nasjonal kjensla hadde fått eit stort løft i åra fram mot unionsbrotet i 1905. I kjølvatnet av det radikale vedtaket Stortinget fatta 7. juni dette året, var det mange som kjende trong til å støtte folkets representantar. Frivillige organisasjonar som heldt sine årsmøte på forsommaren, nytta høvet til å hylle det nasjonale sjølvstendet. Også i den lågkyrkjelege rørsla blei folk gripne av sterke kjensler for fedrelandet. Frå Sørlandet kom det helsingstelegram både frå dei frilynte og dei kristelege: Vest-Agder Ungdomslag sende «vyrdnadsfullt si helsing til Storting og Regjering», og roste «storverket som no er gjort». Årsmøtet takka særleg Stortinget som gjennom sitt djerve vedtak hadde gitt heile folket «nytt mod og samla kraft til å byggje og verje landet» (etter Lande 1968:43). Ungdomslaget sendte i tillegg ei personleg og meir forbindtleg helsing til venstrerepresentanten Abraham Berge, som dei framfor andre rekna

23 Signaturen M.K.

som «sin» mann: «Samla til årsmøte i heimbygda di, helsar [me] vyrd-samt og takkar for trufast arbeid i den vårvinna som gjort er. No gror det fagert etter plogen (etter Lande 1968:43). «Kristiansand Kreds for Hedningemissionen» helsa på sin måte, idet dei sendte storting og regjering «sin ærbødige Hilsen og Tak» og «i Tro paa Gud» uttrykte «et inderligt Haab for Fædrelandet».²⁴

Ulik ideologisk forankring kan vi lese ut av telegramtekstane. Frå begge leirane høyrer vi hint om korleis nettopp deira flokk har bidrege til sjølvstendeverket. Ungdomslagets folk meinte nok dei hadde hatt ei hand med på plogstyret i den politiske «vårvinna». Kristenfolket kunne frå si side melde at også dei hadde gjort sitt, for «Aarets politiske Begivenheder har lagt stærkt Beslag paa vore Interesser, ikke mindst paa Bønnen.»²⁵ Det var gledelege unntakstider i landet, ideologiske skillelinjer blei viska ut – kristelege så vel som frilynte røyster kunne blande seg i jubelkoret.

Men tilbake i kvardagen heldt dei fram med å smi sine våpen. Da den nyskipa Sørlandets Kristelege Ungdomsskole i 1912 søkte begge amta i landsdelen om tilskot til drifta, fekk dei greitt nok ei løyving på 500 kroner frå Lister og Mandals amt. Nedenes amt var i utgangspunktet rausare og løyvde heile 700 kroner – men her blei det sett eit vilkår for tildelinga: Amtskolestyret kravde at ordet «kristelig» blei stroke i namnet på skolen. Dette vilkåret nekta skolens forstandarskap å rette seg etter, så dei takka nei til pengar frå heimeamtet. Da skolen året etter igjen søkte om tilskot frå Nedenes, ville amtmannen i første omgang ikkje tilrå løyving. Han grunn gav dette ved å vise til vedtaket frå året før:

Sørlandets kristelige ungdomsskole blev i fjor tilstått amtsbidrag under forutsetning av at navnet blev forandret. Der krevdes ingen forandring i skolens *plan* eller *virkemåte*. Skolen kunde fortsette og i enhver henseende være som den var tenkt og planlagt. Ingen hadde noe å innvende mot at den var kristelig og virket kristelig *just på den måte* som den var tenkt og planlagt. [...] Men amtstinget mente at navnet burde bli et annet, et som ikke inneholdt noen mer eller mindre tydelig uttalt anklage mot Sørlandets øvrige ungdomsskoler for ikke å være

24 Gjengitt etter Kristiansand krets av Det Norske Misjonsselskap (NMS), årsmelding for 1905, s.18.

25 Det Norske Misjonsselskap (NMS), trykte referat frå kretsforsamlingane 1905.

kristelige. Et navn som «Indremisjonens Ungdomsskole» eller «Indremisjonens kristelige ungdomsskole» vilde ingen hatt noe imot. (Etter Aamland (red.) 1937:62.)²⁶

Sett utanfrå kunne dette fortone seg som ørkeslaust ordkløyveri. Men for dei som kjende dei steile frontane mellom den kristelege og den frilynte rørsla, var namnedebatten tungt meiningsberande. Dette var fektningar i ein symbolsk kamp om å vinne ungdommen og forme framtida. Og da var det skilnad på eit institusjonelt forankra namn – om det aldri så mykje poengterte eit kristeleg formål – og eit namn som meir ope kravde å stå for det einaste religiøse skoletilbodet i landsdelen, fordi det likesom peika mot andre skolar i landsdelen og anklaga desse for *ikkje* å vere kristelege.

Amtmann i Nedenes var på denne tida ingen ringare enn *Sven Aarrestad* (1850–1942).²⁷ Han hadde ei fortid som profilert venstremann på tinget. Da han kom til Nedenes i 1908, hadde han også bak seg ein periode som landbruksminister, først i Christian Michelsens regjering, så under statsminister Jørgen Løvland. Best kjend er han likevel for engasjement og leiarskap i fråhaldsrørsla, der han vann fram med ei politisk linje som gjekk ut på å tørtlegge landet bit for bit ved hjelp av monopolordning og folkeavstemmingar. Aarrestad kom gjerne med klare meldingar når han hadde noko på hjartet. Når han no såg at indremisjonsfolket ville monopolisere kristendom som fundament for undervisning av vaksen ungdom, ville han by dei motstand.

I Lister og Mandal gav amtsskolestyret også i 1913 samrøystes og vilkårslaut tilråding om løyving, enda amtmannen her, Daniel Bremer Juell Koren (1858–1948), no var imot.²⁸ Han hadde fått vite om striden i naboamtet året før, og uttalte seg til støtte for det vilkåret dei der hadde sett:

Av meddelelser fra Nedenes erfarer jeg at vedk. komité på amtstinget foreslår at bevilgning gis på betingelse av at ordet kristelig utgår av navnet. Dette forslag

26 Sitert etter gjengiving i årsmeldinga for Arendals fellesforening for indremisjonen, 1912.

27 Aarrestad var amtmann i Nedenes 1908–16.

28 D.B. Juell Koren var amtmann i Lister & Mandals amt 1907–18, fylkesmann i Vest-Agder 1919–28.

tiltaler mig. Der bør ikke i navnet kunne legges den tanke at de som driver den slags skoler, skulde mene at andre ungdomsskoler ikke drives i kristelig ånd. (Etter Aamland (red.) 1937:63.)

Heller ikkje i Nedenes amtsting vann amtmannen sine synsmåtar denne gongen fram, da det kom til avstemming om saka i 1913. Ei løyving til Sørlandets Kristelige Ungdomsskole blei vedtatt med 19 mot 10 stemmer. Eit framlegg om at forstandarskapet for skolen burde utvidast med to representantar frå amtsstyret, fall mot 6 stemmer (Aamland (red.) 1937:63). Med dette var det slutt på dei prinsipielle bataljane. Om det seinare blei debatt i amts- eller fylkestinget, handla det helst om *kor stor* løyvinga til skolen skulle vere.

I skuggen av sørlandspietismen

Den lågkyrkjelege rørsla var solid etablert på Sørlandet da den frilynte ungdomslagsrørsla voks fram i tida kring førre hundreårsskifte. Motstanden frå pietistisk hald har fått mykje av skulda for at det frilynte arbeidet gjekk trått i denne landsdelen. Men motstanden kunne også trigge innsatsviljen i dei frilynte laga, som slutta rekkene og gjorde front mot bedehusfolket. Mange fryda seg over å høyre til i ein flokk som våga utfordre det religiøse regimet. Andre såg med sorg på kløyvinga mellom dei frilynte og dei kristelege – slike haldningar kom særleg til uttrykk i den tidlege organiseringsfasen: «Ungdomssagen og det religiøse behøver ikke at komme i strid», uttalte ei utsending på årsmøtet for Vest-Agder Ungdomslag i 1897. Han meinte dei to rørslene når alt kom til alt hadde eit felles mål, ettersom begge tok sikte på «at hæve den enkelte og samfundet» (Lande 1968:32).

Slike harmoniserande synsmåtar låg langt unna synsfeltet til bedehusfolket. Og dei frilynte gjorde ikkje nettopp avbikt for sin kritikk mot pietismen. Dei to rørslene henta næring i fiendebilda dei teikna av kvarandre. Når alt kom til alt, var det den kristelege kulturen som hadde dei sterkaste ankerfesta på Sørlandet. Jon Åsen, som var formann i Vest-Agder krets av Noregs Ungdomslag kring 1920, står for ei utbreidd oppfatning av kva som var hovudgrunnen, når den frilynte rørsla fekk karrige vilkår i bedehusland:

Dei religiøse vekkjingane over bygdene i Vest-Agder hev godtsom alltid født eit einsynt, trongt livssyn. Eit livssyn som ikkje tolerer den naturlege livstrongen hjå ungdomen. Når så ungdomslaga nett vilde ale til liv naturleg, sunn livskjensle, blei dei set på som «djevleireir» som laut øydst. Og striden mot dette livssyn blei for sume for tung, dessverre. Eitt etter eitt av laga laut leggje ned ... (I Moren og Os (red.) 1921:251.)

To folkerørsler sto steilt mot kvarandre i ein kulturkamp som blei utkjempa på nasjonalt og lokalt plan, med folkehøgskolen og forsamlingshuset som markante arenaer. På Sørlandet var det den kristelege rørsla som hadde dei sterkaste ankerfesta. Men vi skal ikkje undervurdere betydninga av den første organiserte opposisjonen mot pietismen. Fri-lynte ungdomslag kravde rom for sine visjonar, dei inspirerte til samfunnsinnsats og insisterte på at det fanst ideelle mål og gyldige verdiar også utanfor bedehuset. Slik var dei med på å opne for eit større mangfald. Brytningane mellom dei kristelege og dei frilynte peikar fram mot det meir pluraliserte samfunnet vi ser i dag, med større breidde i tru og livssyn, og med auka toleranse for ulikskap – ein meir fleirtydig og dynamisk sørlandsk kultur.

Kjelder og litteratur

- Akerlie, Olav: *Friylnt folkehøgskole 1864–2001*. Norsk folkehøgskolelag 2001.
- Berulvson, Torgeir: «Folkehøgskulen veks fram i Sør-Noreg». I: Holdhus, Olav og Bjarne Berre (red.): *75 års-minne. Den norske folkehøgskulen 1864–1939*. Trondheim 1939.
- Bjorvatn, Aslak, Marton Leine, Petter Kolberg og Nils Svarstad (red.): *Arv og ansvar. Den kristelege ungdomsskolen 1893–1968*. Noregs ungdomsskulelærarlag 1968.
- Eikeland, Martin: «Vest-Agder ungdomsskule». I: Jens Vevstad (red.) *Festskrift. Ungdomsskolen 1893–1943*. Stavanger 1946.
- Grevskott, Svarstad, Tveit og Vevstad (red.): *Festskrift for ungdomsskulane. 25 aar 1893–1918*. Risør 1918.
- Handeland, Oscar: *Vaarløysing*, bd.I. Bergen 1922.
- Handeland, Oscar: *Vaarløysing*, bd.II. Bergen 1934.
- Handeland, Oscar: *Vaarløysing*, bd.III. Bergen 1936.
- Handeland, Oscar: *Kristenliv på Agder. 50 års-skrift for Agder krins av Det norske lutherske kinamisjonsforbund*. Oslo 1948.

- Havstad, Johannes og Knut Møretro: *En høvding og en tjener. Torjus Hansen (1836–1926). Minneskrift ved 150-årsjubileet*. Landvik historielag 1986.
- Hjaltason E.: «Dei frilynte ungdomslaga i Noreg. Eit sersyn i Europa». Frå *Unglyden* 1908, gjengitt i Kr(istoffer) Sælid (red.): *Glytt frå lagslivet i Noregs ungdomslag i eldre tid*. Oslo 1949.
- Hodne, Ørnulf: «Fedreland og fritid 1920–1939». I: Kløvstad (red.) 1995.
- Klippenberg, Mona: «Folkeleg opplysning på fullnorsk grunn». I: Kløvstad (red.) 1995.
- Kløvstad, Jan (red.): *Ungdomslaget. Noregs Ungdomslag 1896–1996*. Oslo 1995.
- Kløvstad, Jan (red.): *Glede og hugnad, samarbeid og dugnad. Aust-Agder ungdomslag 1896–1996*. Tvedestrand 1996.
- Kløvstad, Jan: *Ild, begeistring og varme. Ivar Fløistad, Viggo Ullmann og Folkehøgskolen i Austre Moland 1873–1875*. Tvedestrand 2000.
- Kolberg, Petter: «Den kristelege ungdomsskolerørsla gjennom 75 år». I: Bjorvatn mfl. (red.) 1968.
- Lande, Gunnar: *Vest-Agder Ungdomslag 1893–1968*. Kristiansand 1968.
- Liestøl, Tarjei mfl. (red.) *Marnar folkehøgskole 1919–1929. Eit tiårsskrift*. Marnardal 1929.
- Mjeldheim, Leiv: *Folkerørsla som vart parti. Venstre frå 1880-åra til 1905*. Oslo 1984.
- Molland, Einar: *Fra Hans Nielsen Hauge til Eivind Berggrav. Hovedlinjer i Norges kirkehistorie i det 19. og 20. århundre*, Oslo 1972.
- Molland, Einar: *Norges kirkehistorie i det 19. århundre, bd.I*. Oslo 1979.
- Moren, Sven og Edvard Os: *Den frilynte ungdomsrørsla. Norigs ungdomslag i 25 år*. Oslo 1921.
- Opdahl, Ingeborg og Konrad: *Trods mørkets harme Vår skole stå! Med Agder folkehøgskole gjennom 120 år, 1885-2005*. Kristiansand 2005
- Seland, Bjørg: *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur*. Kristiansand 2006.
- Seland, Gudmund: «Tre diktende brødre fra Nes». I: *Julehilsen fra Flekkefjord* 1993.
- Slettan, Bjørn: *Agders historie 1840–1920*. Kristiansand 1998.
- Stakkeland, Peder: *Flekkfjord Indremisjonskrets 1880–1980*. Flekkefjord 1980.
- Sørensen, Øystein: *Kampen om Norges sjel*. Trond Berg Eriksen og Øystein Sørensen (red.): *Norsk idehistorie*, bd. III, Oslo 2001.
- Torjusson, Aslak: *Den norske folkehøgskulen. Opphav og grunnlag*. Oslo 1977.
- Trygslund, Guri: *Flere aar i en sørlandsk fjeldbygd*. Kristiansand 1923.
- Tveit, Lars: «Ungdom og fedraland». I: Grevskott mfl. (red.) 1918.
- Tvinnereim, Jon: *Ei folkerørsla blir til. Den frilynte ungdomsrørsla på Nordvestlandet*. Oslo 1981.
- Aamland, Tolv (red.): *Kristeleg liv og verksemd på Agder. Festskrift. Sørlandets kristelege ungdomsskule 1912–1937*. Stavanger 1937.
- Det Norske Misjonsselskap (NMS), trykte referat frå kretssamlingane 1905.
- Det Norske Misjonsselskap (NMS), trykt årsmelding for Kristiansand krets 1905.
- Kristianssands Dagblad 1902–1904.